

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ՄԱՅՈՒԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ¹⁾

Պ. Նիկողոսեանը մեծ նշանակութիւն է տալիս արիւնակ-
ցութեանը ազգերի գոյութեան խնդրում, ուստի և զինում
է խառն ամուսնութեանց դէմ, մոռանալով, որ աշխարհիս մէջ
չկայ ոչ մի մաքուր ազգ ծագման տեսակէտից, որ բոլոր կրո-
նական մեծ ու փոքր ազգերը զանազան ցեղերի խառնուրդից
են ելել, և որ որքան մի ազգ մաքուր է արիւնով, այնքան նրա
մէջ գերակշռում է իւր ցեղին բնածին միակողմանի յատկու-
թիւնը, և, ընդհակառակը, որքան նա խառնուել է ուրիշ ազգե-
րի հետ, այնքան աւելի նա ընդունել է իւր մէջ օտարի ընտիր
բարեմասնութիւնները և այդու չեղոքացրել իւր մարմնակազ-
մին ու բնատրութեանը յատուկ թերութիւնները: Հայ ազգը
անցեալում քանի քանի անգամ ընդունել է իւր մէջ օտար գաղ-
թականութիւններ և այդպիսով ճոխացրել իւր հոգևոր կեանքը
նոցա բազմադիմի ազդեցութիւններով: Իրենք, այժմեան հայե-
րը, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ դրսեցի եկամուտ գաղթականներ,
որոնք նուաճելով տեղացիներին՝ խառնուել են նոցա հետ և
ընդունել նրանց կենցաղակրթութիւնն ու բնատրութիւնը:
Արեան յարաբերութիւնները բնական հիմն են կազմում, որի
վրայ ազգը կառուցանում է իւր հոգևոր կեանքի անձեռագործ
շէնքը: Ուստի ազգերի գոյութեան խնդրում դեր խաղում է ոչ
թէ արեան ծագումը, այլ հոգու ոյժերն ու, կարողութիւնները:

Այդ ոյժերից լեզուին պ. Նիկողոսեանը իրաւամբ տալիս
է մեծ կարևորութիւն, չպարզելով սակայն նրա նշանակութիւ-
նը մեր ազգի ապագայ գոյութեան խնդրում: Նմանապէս գրա-
կանութեան դերը նա խիստ ընդհանուր բառերով է արտա-
յայտել, որոնք չեն բացատրում նրա էութիւնը (էջ 87): Իսկ
կրօնի մասին նրա յայտնած մտքերը միանգամայն սխալ են
և վայրկիւբոյ: Հեթանոսական կրօնները, իբրև արգասիք ազ-
գային ոգու առանձնայատկութեանց, յիրաւի, ունեցել են և
այսօր էլ ունեն արեւելեան ազգերի մէջ մեծ նշանակութիւն՝

¹⁾ Լոււսայ 1905, № 1.

նոցա ազգային գոյութեան նկատմամբ: Հին հայերն էլ չէ՞ որ արտադրել էին իրենց ազգային աստուածութիւնը, պմենայն բարութեանց մայր՝ դիցունհի Անահիտը, որից սերտ կախեալ էին համարոււմ հայոց աշխարհի կենդանութիւնը (Ագաթանգեղոս էջ 61, տպ. Վեն. 1862): Բայց քրիստոնէութիւնը երևան եկաւ իբրեւ հանրամարդկային ու միջազգային կրօն, որ վերջնելով ազգերի մէջ եղած խտիրը՝ թէ հրէին ու թէ հեթանոսին համահաւասար եղբայր հռչակեց: Նոյն իսկ նրա ծոցում յայտնուած պէս-պէս «դաւանութիւնները» զերծ են ազգային բնաւորութիւնից և տեղական ու մասնաւոր նշանակութիւնից *) Անդուշտ, մի դաւանութիւն, մի ազգի անցեալում, կարող է մեծ կրթական ու քաղաքական դեր խաղալ և դրանով բարոյապէս սերտիւ շաղկապուել նոյն ազգի ուրոյն գոյութեան հետ, վայելելով դարէդար նրա սերունդների երախտագիտութիւնն. ու առանձին սէրը: Մանաւանդ քաղաքական կեանքի նուազման միջոցներին, եկեղեցին, իբրեւ միակ յօդակապցանուցիր ապրող ազգաբնակչութեան, իւր ձեռքն է առնում նրա ղեկավարութեան գործը և առաջնորդում դէպի մի նոր կեանք: Այս դերը կատարել է կաթողիկ եկեղեցին արևմտեան Եւրոպայի բարբարոսների նկատմամբ՝ նրանց պատրաստելով արդէի քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանին հասնելու համար, և նոյն շինարար դերը հայ ազգի վերաբերմամբ խաղացել է մեր Հայաստանեայց եկեղեցին, վառ պահելով իւր հօտի սրտերում, նոյն իսկ մահմեդական իշխանութեան տակ, քրիստոնէական բարոյականի վին սկզբունքները,—ինչպէս որ պ. Նիկողոսեանն էլ այս ցոյց է տալիս (էջ 97): Սակայն, կատարելուց յետոյ իւր բարերար գործը, սննդելուց ու մեծացնելուց յետոյ իւր զաւակներին, եկեղեցին կամաց-կամաց սկսում է տեղի տալ իւր քաղաքական դերը ուրիշ ոյժերին, պահպանելով, սակայն, իւր բարոյական ահագին հեղինակութիւնը հաւատացեալների վրայ: Վերևը նկատեցինք, որ հաւատոյ զօրութիւնը ժամանակի ընթացքում թուլանում է հետզհետէ: Այս երևոյթն արդէն նկատելի է մեր մէջ: Իբրեւ հետևանք՝ առաջ են եկել մեզանում էջմիածնի անզօրութիւնը վառ պահելու կրօնական աւիւնը մեր ազգակիցների սրտում, եկեղեցու պաշտօնեանների անհնազանդութիւնը իրենց կենդրոնական իշխանութեանը, նը-

*) Աւելորդ չեմ համարում այստեղ դիտել, որ սոյն մըտքերը ես մանրամասն արծարծել եմ հինգ տարի առաջ Թիֆլիզի «Նոր-Պար» լրագրում, 1900, № 231:

բանց տարտամութիւնը, «չինդնիկային» (փառամով) ընթացքը, քահանաների շահամոլութիւնը, ըմբոստութիւնը, անկրթութիւնն ու անսրտութիւնը, ժողովրդի անտարբերութիւնը և էն շատը՝ լոկ պղատոնական զգացմունքը՝ դէպի իւր կրօնական կենդրոնը՝ էջմիածինը, առանց անձնուիրութեան ու զոհարարութեան գործերի, հետզհետէ տարածուող կրօնափոխութիւնները և վերջապէս կրթութեամբ հասարակութեան մեծ մասի համակրութիւնը հակակրօն ուղղութեանը, որի յայտարար մեր մէջ հանդիսացել է ի սկզբանէ անտի «Մշակ» լրագիրը։ Այս երևոյթները մէկ-մէկ թուելով (էջ 84, 101), պ. Նիկողոսեանը սխալ բացատրում է դոքա ազգային գիտակցութեան պակասութիւնով, մինչդեռ իսկապէս այդ գիտակցութեան և կրօնականի մէջ ոչ մի կապ չկայ։ Կրօնական գիտակցութիւնը, այն է՝ հաւատը դէպի գերագոյն էակը, բնաւ նշանակութիւն չունի ազգային գիտակցութեան համար, այն է՝ ճանաչելու համար իւր ծագման ու լեզուի, գրականութեան ու պատմական բախտի համայնութիւնը ուրիշների հետ։ Կարելի է ճանաչել այդ համայնութիւնը նոյն իսկ առանց որևէ կրօնական գիտակցութեան, առանց դաւանելու որևէ կրօն։ Սոքա այնպիսի պարզ ճշմարտութիւններ են, որ բացատրութեան կարօտ չեն այսօր, երբ խզհի ազատութիւնը յաղթական մուտք գտաւ նոյն իսկ խիստ որթողօք Ռուսիոյ սահմանները և ընդունուեց իբրև ներքին սրբարան՝ անձեռնմխելի բռնութեան համար։

Ի զուր է բորբոքուում պ. Նիկողոսեանը՝ չգտնելով նաև հայեացքների նոյնութիւն մեր ուսեալ դասի և հասարակ ժողովրդի մէջ որի տիպարը իւր մայրն է հանդիսանում։ Սա դատապարտում է Պետերբուրգի և Մոսկուայի ուսեալներին, որոնք իրեն չեն ուզում լսել և իրենից ու պառաւններից ոչինչ չեն ուզում սովորել (էջ 38, 47)։ Սակայն մի մարդ, որ երկար տարիներ անց է կացրել Ներսիսյանի քաղաքակիրթ կենդրոններում և յաճախել է բարձրագոյն դպրոցները, բնականաբար չի գնալ՝ ժողովրդից բան սովորելու, որքան էլ որ այդ ժողովուրդը քաջառողջ լինի խելքով ու դատողութիւնով։ Եթէ ժողովրդի խելքն աւելի բարձր է ուսեալ մարդու խելքից, այն ժամանակ էլ կարիք չկայ գնալու Պետերբուրգ կամ Մոսկուա, էլ կարիք չկայ ուսում առնելու, էլ կարիք չկայ յառաջադիմութեան։ Ուսման էութիւնը հենց նրանումն է կայանում, որ նա զարգացնում է տարբեր մտածողութիւն, տարբեր հայեացքներ և գաղափարներ, քան թէ ինչ որ ունի հասարակ ժողովուրդը։ Այդ հայեացքները կարող են շատ սխալ լինել, թերի, անհամակրելի, նոյն իսկ

վնասակար. բայց շտկել կամ հերքել նոցա կարող է դարձնալ գիտութիւնը, գիտնական փաստերն և ուսումնական պատճառաբանութիւնները, և ոչ թէ անհամ ծաղրածութիւնը և ժողովրդի հայեացքների փառաբանութիւնը՝ իբրև օրինակելի և ուսանելի: Մեր երիտասարդութիւնը, իրաւ է, տարուած է գիտնական ու քաղաքական թիւր ուսմունքներով, որոնք արդիւնք են մեր դարաշրջանի և տարածուած են բոլոր ազգերի երիտասարդութեան մէջ, և ոչ թէ կազմում են մասնաւոր երևոյթ, սեպհականութիւն լոկ մեր ուսանողութեան: Նմանապէս, շնորհիւ ներկայուած գիտութեանց սաստիկ առաջացած ճիւղաւորման և տիրապետող իմաստասիրական ուղղութիւնների, ուսումը, մասնաւոր տեխնիքական ու բնական գիտութեանց ուսումը, չի կարողանում միաժամանակ կրթել բնաւորութիւնը, ազնուացնել ու բարձրացնել հոգին և վերացնել միտքը դէպի այն սկզբունքները, որոնք թաղաւորում են ամբողջ տիեզերքում, ինչպէս և մարդկային ընկերութեան մէջ: Բայց այդ բոլոր թերութիւնների դէմ կռուելու համար էլի հարկաւոր է զինուել գիտութեամբ, և ոչ թէ բարոյել դարձ դէպի ժողովուրդը, կամ հայհոյել ու անարգել:

Հայեացքների այդ տարբերութիւնը ուսեալների ու ուսմիկ դասի մէջ արգելք չի հանդիսանում սակայն, որ նոքա զգան իրենց իբրև մի ազգի անդամ, պատրաստ զոհեր բերելու նրա համար վտանգի միջոցին: Կովկասեան վերջին արիւնավի դէպքերը պարզ ապացոյց են այս ճշմարտութեան:

Այսպիսով մենք հասնում ենք գլխաւոր կէտին, այն է թէ՛ պատմական դէպքերն են կազմում ազգութեան ամենագործող շաղկապը, նրա կեանքի ու մահուան իսկական դատաւորը: Պատմութիւնն է ազգերի ստեղծողը, պատմութեան մէջ է գտնում ազգութիւնը իւր իդէալների իրագործումը և պատմութեան մէջ են երևան գալիս նրա հոգու և բնաւորութեան յատկանիշները: Տեսնենք թէ պ. Նիկողոսեանը որքան ճիշտ է հասկանում մեր անցեալ կեանքը և որքան ուղիղ են նրա կարծիքները մեր ներկայի ու ապագայի մասին:

Պ. Նիկողոսեանը իրաւամբ մեծ տեղ է տալիս հայի բնաւորագործութեանը պատմական կեանքում, զի միմիայն բնաւորութեան յատկանիշներով կարելի է բացատրել մի ազգի ճակատագիրը, ինչպէս և անհատի կեանքի ընթացքը: Սակայն այդ ճակատագիրը լաւ հասկանալու համար՝ բաւական չէ ճանաչած լինել ազգային յատկանիշները: Պէտք է պիտենալ նաև նոցա սկզբնապատճառը, նոցա արմատն ու իսկական աղբիւրը: Լումայ

կան յատկանիշներ, որ ընդածին են ազգին, կան որ ստացա-
կան են՝ արդիւնք երկրի բնութեան, արեւակցութեանց և պատ-
մական դէպքերի: Թէ որոնք են հայի բնածին յատկութիւննե-
րը, որ անշնչելի դրօշմուած են նրա հոգու մէջ և մնում են
անփոփոխ՝ չնայած ազգի պատմական բախտի փոփոխութիւն-
ներին, — այս հարցը վերին աստիճանի կարևորութիւն ունի,
որ ընդհանրապէս մեր մէջ չի հետազօտուած և պ. Նիկողոսեանն
էլ, հարկու, չի շօշափում, և որ, սակայն, ահագին նշանակու-
թիւն է ունեցել մեր ազգի ճակատագրի համար: Պարզել այդ
հարցը կարելի է միմիայն հետազօտելով ազգային հոգու ար-
տադրութիւնները և համեմատելով դոքա ուրիշ ազգերի համա-
պատասխան արտադրութեանց հետ: Ազգային հոգու իսկատիպ
արդիւնքը հեթանոսական շրջանում եղել է կրօնը և դիւցազ-
նական բանաստեղծութիւնը, և ուրեմն այս երկու տարերց
հետազօտութիւնը հին հայերի մէջ և համեմատութիւնը դրա-
ցի ազգերի հետ թերևս պարզի մեզ հայկական հոգու անայլայ-
լելի բնածին յատկութիւնը: Թէ ինչո՞ւ հայոց ազգային աստուա-
ծութիւնը իգական սեռի է, և ոչ արական, ինչպէս է, օրինակ,
Որմիզդը հին Պարսից մէջ, թէ ինչո՞ւ Հայկ դիւցազնը ըմբոս-
տանում է բռնակալի դէմ և թողնելով Բաբելոնի տափարակ-
ները՝ քաշոււմ է հիւսիսի ցրտաշունչ լեռները և այնտեղ հե-
րոսաբար պաշտպանում է իւր և իւրայինների ազատութիւնը, —
սոքա պատահական ու աննշան երևոյթներ չեն, այլ ունին ի-
րենց խորին իմաստը, և բացատրուում են միմիայն հայ ազգի
հոգու մէջ տիրող յատկանիշներով: Այդ յատկանիշների էութե-
թիւնն այն է, որ Հայերն արեւելեան Արեաց ընտանիքի ազգե-
րի մէջ իսկզբանէ անտի եղել են ներկայացուցիչներ մատերիա-
լիստական (նիւթապաշտական) սկզբունքի կրօնում և դեմոկ-
րատիական (ազատական) գաղափարների ու ձգտումների քա-
ղաքական կեանքում: Անտեղի համարելով աւելի երկար կանգ
առնել այստեղ սոյն խնդրի վերայ, յուսով ենք, որ ուրիշ ան-
գամ կը վերադառնանք այս վերին աստիճանի հետաքրքրական
կէտին:

Գալով երկրի բնութեան ազդեցութեանը ազգի բնաւո-
րութեան վերայ, մենք արդէն տեսանք, և պ. Նիկողոսեանն
էլ ցոյց տուեց իւր գրքում, որ Հայաստանը զարգացրել է իւր
բնակիչների մէջ անկախութեան ու անհատականութեան ոգին,
այսինքն՝ այն ոգին, որ արդէն իբնէ յատուկ է եղել հայկական
ցեղին: Եւ այս շատ հասկանալի է: Մի ազգ, ինչպէս և ամեն
մի անհատ, ընտրում է իւր բնակավայրը՝ համապատասխան

իւր տրամադրութեանը, իւր հակումներին ու ձգտումներին, և քանի որ Հայերը ի ծնէ անտի տոգորուած են եղել ազատութեան ոգով, ուստի և ընտրել են իրենց հայրենիք Հայաստան երկրի ազատ լեռները:

Ինչ վերաբերում է արեւակցութեանը դրացի ազգերի հետ, այստեղ էլ պէտք է որոնել այն տարրը, որի հետ Հայերը խառնուելով ամուսնութեամբ («նմանն զնմանն սիրէ») աւելի ևս զօրացրել են իրենց հոգու միակողմանի բնածին յատկութիւնը: Թէ Հայաստանի նախկին բնիկները և թէ հարաւի սեմական ազգերը, որոնց հետ Հայերը շարունակ եղել են խաղաղ և պատերազմական յարաբերութեանց մէջ, ունեցել են մի ընդհանուր յատկանիշ, որ բնածին է բոլոր լեռնականներին և սեպհական է հայկական ցեղին էլ,—յարատեութիւն և տոկոսութիւն պահպանելու իւր հոգեոր առանձնայատկութիւնը: Այս կէտը նմանապէս արժանի է լուրջ ուշադրութեան և նոյնպէս չի շօշափուած պ. Նիկողոսեանի գրքում:

Եթէ բնակավայրն ու արեւակցութեան կապերը կախուած են մասամբ ազատ ընտրութիւնից, պատմական դէպքերն արդէն անկախ են որեւէ մարդկային կամայականութիւնից և աւելի զօրեղ ազդեցութիւն ունեն ազգերի բնաւորութեան կազմութեան վերայ, քան բնածին հակումները, երկիրն ու խառնուրդները: Անցնելով պատմական դէպքերի բովից՝ մի ազգի բնաւորութիւնը դուրս է գալիս մերթ այլանշակուած և խեղաթիւրուած, մերթ ազնուացած, զտուած ու կոկուած: Ուստի պատմական դէպքերին իրաւամբ առաջին տեղն է տալու մի ազգի բնաւորութեան կազմութեան խնդրում:

Պ. Նիկողոսեանը ուրիշ բացատրութիւն չունի հայ նախարարների անմիաբանութեան և զօրեղ կենդրոնական ոյժի բացակայութեան՝ հին Հայաստանում, եթէ ոչ դարձեալ տեղագրական արգելքներն ու ընդհանուր բառեր՝ «արտաքին և ներքին պայմանները» (էջ 88): Եթէ ժողովուրդը «շարունակ իւր դուրսը պաշտպանելու հետամուտ լինէր» արտաքին թշնամու դէմ (էջ 89), այն ժամանակ նա և նրա իշխանները կոյր չէին, որ չտեսնէին, թէ այդ նպատակին աւելի հեշտութեամբ կարելի է հասնել միացեալ ոյժերով, քան թէ բաժան-բաժան: Իսկ եթէ միութիւն տեղի չի ունեցել, դուրս պատճառն ուրեմն բոլորովին այլ իրողութեան մէջ պէտք է որոնել: Հին Հայաստանի մեղ ծանօթ պատմական շրջանում թաղաւորում էր աւատական կարգը, որի ներքոյ ծայրայեղ զարգանում է առանձնականութիւնն ու անհատականութիւնը, հին հայերի այս

քնածին յատկանիշը: Աւատական կարգը մեր քաղաքական կեանքում տեւեց մինչև Ռուբինեանց իշխանութիւնը, որը իւր կողմից ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ արևմտեան Եւրոպայի աւատական իշխանութեանց արտանկարուած ճշգրիտ պատկերը: Բայց մինչ Եւրոպական ազգերն իրենց մէջ յաղթահարեցին աւատական սկզբունքը և նրա աւերակների վերայ բարձրացրին միահեծան թագաւորութեանց հսկայ շինուածքները, հայերը մնացին կէս-ճանապարհին կանգնած և չկարողացան ստեղծել կենդրոնական ոյժ: Մինչև սրանից մօտ 40 տարի առաջ Ճափոնիան էլ գրտնւում էր աւատական շրջանում, և միմիայն 1868-ի յիշատակութեամբ անցաւ քաղաքական յաջորդ աստիճանը: Հայերը չբարձրացան այդ աստիճանը: Պատճառն այն էր, որ նրանք մահմեդական տիրապետութեան շնորհիւ բոլորովին կարողեցին արևմտեան Եւրոպայից, որտեղ միջին դարերից հետէ կենդրոնացել էր պատմութեան ընթացքը:

Մահմեդական տիրապետութեան տակ, ինչպէս պ. Նիկողոսեանն էլ դիտում է (էջ 94), Հայերն, իրաւ է, ունեցել են մեծ ինքնավարութիւն, պահպանելով իրենց կրօնը, բարքերն ու եկեղեցական կազմակերպութիւնը,—ինչ որ, սակայն, բացատրելու է ոչ թէ մահմեդական վեհապետների առանձին բարեհաճութեամբ առ քրիստոնեայ Հայ ազգը, այլ նրանով, որ մահմեդական տիրապետութիւնը, չբերելով նուաճեալ ազգերին քաղաքացիական կեանքի գերագոյն ձևեր, չի կարողանում նրանց շաղկապել իւր հետ, ուստի և գոհանում է լոկ արտաքուստ հպատակութեամբ, հարկ և զինուորական օգնութիւն առնելով (չքրիստոնեայ հպատակներից) առանի դիպչելու նոցաներին կեանքին: Ընդունենք արդիւնք են ոչ թէ հոգևորականների ազդեցութեան, որոնք, ընդհանրապէս, չնչին դեր են խաղում արևելեան բոնակալ կրօնապետութեանց մէջ, այլ պարզապէս վարչութեանց անկարգ սիստեմի, որ թոյլ է տալիս պաշտօնեաներին անպատիժ կեղեքել հպատակներին՝ առանց ենթարկելու կենդրոնի հսկողութեան: Կրօնական խտրութիւնը, հարկաւ, մեծ վիճ է կազմում իշխողների և նուաճեալների մէջ, բայց չարեաց արմատը ամենևին այդ չէ, այլ օրինական կարգի բացակայութիւնը, որով կամայականութեանը լայն դուռ է բացուած: Գանի որ վեհապետը օրէնքից վեր է, և ոչ թէ նորան ենթակայ, անկարելի է ստեղծել կարգաւորեալ քաղաքացիական կեանք, անկարելի է կազմակերպել և օրինաւոր վարչութիւն, անկարելի է պահպանել և կանոնաւոր պետութիւն: Պ. Ն. ըստ երևոյթին, պարզ չի ըմբռնել մահմեդական կրօնապետութեան էութիւնը:

Բայց պ. Ն. շատ մեծ հմտութեամբ է դուրս բերել հայի բնաւորութեան գծերը՝ իբրեւ արդիւնք մահմեդական տիրապետութեան (էջեր 95—97)։ Այդ գծերի ընդհանուր նշանն է դարձեալ մեկուսացումը, առանձնացումը և ժըխտական վերաբերութիւնը դէպի իւր նմանները, ուրեմն դարձեալ ծայրահեղ զարգացումը հայկական հոգու բնածին յատկութեան։ Նմանապէս ճիշտ է և պ. Ն.-ի այն դիտողութիւնը, թէ քրիստոնէական կրօնը չեղբացրել է այդ անհամակրելի ստացական գծերը և մշակել ընտիր բարիմասնութիւններ, որոնք պատուաբեր են մեր ազգի համար (էջ 97)։

Պարզ է ուրեմն, որ միմիայն քրիստոնէութեան մէջ և քրիստոնեայ աշխարհի հետ յարաբերութիւններ հաստատելով կարող էին հայերն ազնուացնել իրենց բնաւորութեան միակողմանի յատկանիշները և բարձրանալ այն նոր աստիճանը, որ նրանց սպասում է պատմական կեանքում։ Այդ աստիճանը, ինչպէս արդէն տեսանք, հայերին տանելու էր քաղաքական միութեան, զարգացնելու էր նրանց մէջ իշխանութեան սկզբունքը և փոխանակ նոցա մեկուսացնելու և զօրացնելու նրանց մէջ անհատականութիւնը, առաջնորդելու էր դէպի միջազգային և հանրամարդկային յարաբերութիւնները և այդպիսով զարթոննելու էր նրանց մէջ հասկացողութիւն ընդհանուր սկզբունքների, ձգտումն դէպի ընդհանուր շահերը, հնազանդութիւն ընդհանուր օրինաւոր իշխանութեան և վերջապէս քաղաքական ու քաղաքացիական իրաւունքների գիտակցաբար գործադրութիւն,—բոլորն էլ այնպիսի յատկութիւններ, որոնք հակառակն են հայի անհատականութեան և որոնց պակասը այնքան աղէտալի է եղել մեր անցեալ պատմութեան համար։ Այս բարիքները կարելի էր ստանալ միմիայն քրիստոնեայ և բողոքական ազգերից, ուստի հայերը մահմեդական աշխարհում երբէք չեն դադարել ձգտելուց Եւրոպա և յատկապէս դէպի հարկան Ռուսիան, որ կոչումն էր ստանձնել արեւմտեան քաղաքակրթութեան միջնորդ լինելու Արեւելի համար։

Թէ Հայերը, դէպի Ռուսիա ձգտելով, փափագում էին ոչ թէ կրօնական ազատութիւն կամ կեանքի, աշխատութեան և գոյքի ապահովութիւն (էջ 99), այլ միմիայն քաղաքական բարձրագոյն զարգացում, այդ երևում է այն հանգամանքից, որ հայկական հանճարը, ոռոս պետութեան մէջ փայլեց ոչ այնքան աստեղանակաւ, կրօնական, ուսումնական և գեղարուեստական ասպարէզներով, որքան քաղաքական կեանքի շրջանում, տալով ոռոս ազգին բազմաթիւ ականաւոր զօրավարներ ու վար-

չական անձինք: Նիւթական ապահովութիւնը միմիայն միջոց էր լինելու այդ նպատակի համար, զի քաղաքական գործերով՝ զբաղուել կարող է միմիայն մտաւոր պատրաստութիւն ունեցողը, իսկ այդպիսի պատրաստութիւն ստանալու համար անհրաժեշտ է ունենալ ապահովութիւն:

Պ. Ն. յարձակում է ուսաց միջնակարգ ու բարձրագոյն դպրոցներում մեծ յառաջադիմութեամբ ուսանող հայ երիտասարդութեան վերայ, որի իդէալը դարձեալ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի կողմից նիւթական ապահովութիւնը, միւս կողմից էլ «համազգեցտը, աստիճանը և շքանշանը» (էջ 103), այսինքն, այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ են քաղաքական կեանքում յառաջանալու համար: Հայ ազգը, չունենալով ինքնուրոյն քաղաքական կեանք, ասպարէզ չի ներկայացնում այդ երիտասարդութեան համար, ուստի նա ստիպուած է դիմել օտարին և ամեն ճիգ թափել հասարակական դիրք ձեռք բերելու համար, որ չլինի թէ դուրս մնալով հասարակութիւնից, ինքն էլ իւր կողմից ստուարացնի թշուառ մտաւոր պրոլետարիատի բազմամարդ շարքերը, կազմուած հայ ուսուցիչներից ու գրագէտներից: Յամենայն դէպս, հայը, պաշտօնավարելով ուսապետական այլ և այլ հաստատութեանց մէջ, հմտանում է կառավարութեան զանազան մասերում, — ինչ որ դարձեալ նպաստաւոր պայման է մեր քաղաքական հասունութեան համար:

Սակայն այդ հասունութեանը հասնելու համար՝ բաւական չէ ունենալ նիւթական կարողութիւն և մտաւոր պատրաստութիւն կառավարական գործերում: Պէտք է ձգտել նաև շահ կապելու իրար հետ հասարակութեան ցիրոցցան անդամները: Այդ շահկապող ոյժերից առաջինը ընտանիքն է, որտեղ դրուած են պետական կեանքի բաղադրիչ տարրերց էական սաղմերը: Պ. Ն. իրաւամբ յայտարարում է հայ ընտանեկան կապերի քակտումը՝ կորստաբեր մեր ապագայի համար (էջ 102): Մանաւանդ հայ կնոջ այլասեռումը խիստ վտանգաւոր իրողութիւն է հայ գերդաստանի, ուրեմն և հայ ազգի յարատև գոյութեան և ամբողջութեան համար: Սակայն այս բոլոր երևոյթները անխուսափելի հետևանքներ են նոր ազգերի մէջ տիրող բարձրի (որ պ. Նիկողոսեանը «միջավայր» ընդհանուր բառով է բացատրում), որ ընդունում է հներին անծանօթ կրնոջ ընկերական ազատութեան սկզբունքը: Դարմանը ոչ թէ վերադարձն է դէպի նահապետական կեանքի ձեւերը, որ անդառնալի անցած պիտի համարել ժամանակակից ազգերի համար, այլ բարձրի ազնուացումը մի կողմից քրիստոնէական:

կրօնի ազդեցութեամբ իւր բարոյական բարձր իդէալներով, միւս կողմից էլ, ինչպէս տեսանք, ճշմարիտ գիտութեան և գեղեցիկ գրականութեան կրթիչ ներգործութեամբ: Ուստի թէ մեր եկեղեցին, թէ ուսեալ դասը և թէ մանաւանդ մեր գրականութիւնը մեծ դեր ունին խաղալու ապագայի մասին:

Բայց միութեան շաղկապը պէտք է հաստատուի ոչ միայն ազգի հոգևոր կեանքում, այլ նաև տնտեսական գործունէութեան մէջ, որ նիւթական միջոցներ է մատակարարում հոգևոր նպատակներն իրագործելու համար: Ամեն մի տնտեսական հասարակութեան մէջ բնականաբար յառաջանում են ընկերական դասակարգեր՝ ունեւորներ և չունեւորներ, լուսաւորեալներ և խաւար ամբոխ: Ունեւորներն ու լուսաւորեալները, բարձրանալով ամբողից, մեծամասնութիւնից, ոչ թէ խորթանալու են և խորշելու նրանից, այլ ամեն կերպով նպաստելու են նրա լուսաւորութեանն ու բարեկեցութեանը՝ սերնդէ սերունդ իրենց տոհմի մէջ զօրաւոր շաղկապ հանդիսանալով քաղաքական կեանքից զուրկ հասարակութեան: Նրանք են լինելու գիտութեան, գրականութեան և գեղարուեստի սիւներն ազգի մէջ, նրանք են լինելու խաւար ամբոխի լուսաւորութեան պայծառ ջահերը. նրանք են լինելու թշուառ ժողովրդի յոյսն ու ապաւէնը ճգնաժամերում: Եթէ նոքա չեն հասկանում իրենց վեհ կոչումը, ապա ուրեմն ոչինչ յոյս չկայ այդ ժողովրդից ու հասարակութիւնից:

Դուքս բերելուց յետոյ Պրոտոպոպովի վերոյիշեալ տիպաբը, որ լինելով մեծատուն հայ վաճառական, չի կատարում սակայն, իւր հասարակական դերը ազգի մէջ, պ. Ն. Նրան իւր պաշտպանութեան տակ է առնում՝ ոչինչ անբնական բան չգտնելով նրա ընթացքի մէջ թուրքի ու պարսկի տեսակէտից (էջ 127): Պ. Ն. կարող էր աւելացնել, որ գերմանացին ու ֆրանսիացին էլ չէին գտնիլ ոչինչ դատապարտելի բան, եթէ Պրոտոպոպովը իրենց մէջ ծնուէր: Բայց, օրինակ, լեհացին կամ հրէան կը դատապարտէր իւր ազգի մէջ յայտնուող Պրոտոպոպովին, և եթէ լսէր, որ մեր մէջ այդպիսի տիպարներ սակաւ չեն, հայ ազգի վրայ մեծ համարում չէր ունենալ այնուհետև: Պատճառն այն է, որ առաջին ազգերը ունին սեպհական կառավարութիւններ, որոնք հոգում են ազգի լուսաւորութեան և այլ պէտքերը՝ հարկ առնելով ժողովրդից՝ նայած հպատակների նիւթական կարողութեանը, — հարստից շատ, աղքատից՝ սակաւ. մինչ անկախութիւնից զուրկ փոքր ազգերի մէջ այդ դերը բնականաբար ստանձնում են բարձր

դասակարգերը, որոնք և կոչուած են հասարակութեան գլուխ կանգնելու ներկայում և ապագայում:

Տնտեսական հասարակութեան մէջ բարձրագոյն դասը կազմում են ոչ միայն գրամատէշները կամ վաճառականութեան ու արդիւնաբերութեան խոշոր ներկայացուցիչները, այլ և կալուածատէշները, անշարժ կայքերի և հողերի սեպհականատէրերը: Դրամը նպատակ չէ, այլ լոկ միջոց է ոչ միայն հողեր, այլ և տնտեսական կեանքի համար, նպատակն այստեղ հողն է, անշարժ կայքը, ուստի հողային սեպհականութեան զարգացումը անհրաժեշտ պայմանն է ազգերի ոչ միայն տնտեսական, այլ և այդու իսկ հասարակական յառաջադիմութեան: Հողատիրութիւնը մի հասարակութեան նիւթական պատուանդանն է և ուրեմն շաղկապը նրա ցանուցիւր մասերի, Բայց այդ դերը նա կարող է կատարել, երբ որ կազմում է միապաղաղ անընդհատ տարածութիւն՝ միևնոյն ազգի հոծ բնակութեամբ: Կովկասի վերջին անցքերը ցոյց տուին ցանուցիւր բնակութեան ծանր վտանգը հայ հասարակութեան գոյութեան համար: Վրաց ազգի կալուածատիրութիւնը, որի հետ պ. Ն. համեմատում է Պրոտոպոպովին (127), ունի այն մեծ առաւելութիւնը մեզանից, որ կենդրոնացած է մի տարածութեան վերայ, ուստի և կազմում է զօրաւոր նեցուկ ազգային գոյութեան և ինքնուրոյնութեան: Նիւթապաշտութիւն և շահամոլութիւն, հարկաւ վրացիների մէջ էլ կայ, ինչպէս և Եւրոպայի ու Ամերիկայի «լուսաւոր և մեծ ազգերի մէջ» (128), բայց չպէտք է մոռանալ, որ այդ ազգերն ունին հակակշռող ուրիշ առաւելութիւններ, որոնք պակասում են մեզ, չարաբախտներս: Համեմատելու ժամանակ այս հանգամանքը աչքաթող է արել պ. Նիկողոսեանը:

Ընհանրապէս պ. Ն. գուր է աշխատում արդարացնել Պրոտոպոպովին և փառաբանում նրան արտադրող ազգը: Սիրելի իւր ազգը, իւր հայրենիքը, մարդուս գերագոյն պարտքն է երկրիս վրայ, բայց այդ սէրը չպէտք է գոցի նրա աչքերը իւր ազգին յատուկ պակասութեանց վերայ: Չնայած Ռուսաց դարաւոր տիրապետութեանը, չնայած յաճախ յարաբերութեանցը Եւրոպայի կիրթ երկրների հետ, հայը դեռ չի ազատուել իւր բնաւորութեան ճակատագրական յատկանիշներից: Նա դեռ չի կարողանում յաղթահարել իւր անհատականութիւնն ու նիւթապաշտութիւնը և վերանալ դէպի ընդհանուր շահերը, սկզբունքներն ու ձգտումները: Հէնց որ հայը բարձրացաւ իւր ժողովրդից, նա դառնում է անպատճառ մի

Պրոտոպոպով, լինի դա Տաճկաստանում թէ Ռուսաստանում: Պրոտոպոպովը բուն հայկական տիպ է՝ հայ ժողովրդի մսից ու արիւնից: Չի կարելի նրան բաժանել սրանից, գովաբանել մէկին, պարսաւել միւսին, մինչ նա արմատն է, իսկ սա պըտուղը: Այս պատճառով օտարները մեր մասին գաղափար են կազմում՝ ծանօթանալով այդ տեսակ տիպերի հետ և ենթադրելով որ ռամիկ ամբոխը գրեթէ միևնոյնն է ամեն ազգի մէջ: Երբ որ կարդում ենք ճապոնական և մանաւանդ չինական հասարակ դասի մաքուր բարքերի նկարագրութիւնը՝ ճանապարհորդների ձեռքով, դարմանում ենք, որ այդպիսի օրինակելի կեանք վարել կարող է մի հեթանոս ժողովուրդ, ուր միաց բրիստոնէական սկզբունքներով դարէ դար սնուած հայ ազգութիւնը: Սակայն և այնպէս, մեզ համար իդէալ չի կարող դառնալ ոչ իւր նախահարց աւանդութիւններին խստիւ հետևող չինացի ժողովուրդը, որ խորշելով խորշում է Եւրոպացիներից, ոչ էլ պահպանողական ու առանձնական, ցանուցիւր, յետամնաց և դեռ ստրուկ հայ ազգը: Մեզ համար իդէալ առհասարակ չի կարող լինել ազգութեան պաշտամունքը, աստուածացումը, ինչպէս որ դա է պ. Ն-ի. նման մոլեռանդ ազգասէրների համար: Մեր իդէալը հանրամարդկային է և միմիայն այդ հանրամարդկային հողի վրայ է որ կարող է սնուել, աճել ու զարգանալ ազգային գաղափարն ու դիտակցութիւնը: Իսկ այդ հողից կտրուած, չինական պարսպով ուրիշ ազգերից իրեն բաժանող հասարակութիւնը, իրաւ է, անկորուստ կնալի դարէ-դար երջանիկ և կեանքով պահպանելով իւր հոգու ընտիր բարեմասնութիւնները, որոնցով նրան օժտել է բարերար Աստուածը, սակայն այդ կեանքը մեռեալի կեանք է, զի նա գոյութիւն չունի ուրիշների համար, և ինքն էլ իւր համար ապրում է անգիտակցաբար, առանց հասկանալու իւր գոյութեան խորհուրդը: Ազգային գիտակցութիւնը, որի պակասութեան վրայ մեր հասարակութեան մէջ այնքան տրտնջում է պ. Ն. կարող զարթնել միմիայն մասնակցելով ընդհանուր շարժմանը, ստանալով ուրիշներից հոգևոր բարիքներ և տալով նոցա իւր մտքի արգասիքները, ճոխացնելով հանրամարդկային գանձարանը գիտութեան ու գրականութեան խողոր երկերով, պայծառացնելով իւր հասարակական կեանքը քաղաքացիական ու քաղաքական ընտիր հիմնարկութիւններով, և ոչ թէ դրուատելով իւր ազգի անհատական առաքինութիւնները և իդէալացնելով նրա թերութիւնները:

ԳԵՈՐԳ ԱՀԱՐՄԵՆԱՆ

Չեննա

(Վերջը միւս անգամ)